

**Sh. SEYTOVTIŃ “XALQABAD” ROMANINDA SOMATIKALIQ
FRAZELOGIZMLERDIŃ QOLLANILIWÍ**

Berdibaeva Zulfıya,

*Ájiniyaz atındaǵı NMPI Ana tili hám ádebiyatı (Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı)qánigeligi
1-basqısh magistrantı*

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18903086>

Annotaciya: Somatikalıq frazeologizmler qaraqalpaq tiliniń frazeologizmler sistemasında belgili orındı iyeleydi. Belgili jazıwshı Sh.Seytovtıń shıǵarmalarında somatikalıq frazeologizmler kóples ushırasadı.

Аннотация: Соматические фразеологизмы занимают определённое место в системе фразеологизмов каракалпакского языка. В произведениях известного писателя Ш. Сейтова соматические фразеологизмы встречаются довольно часто.

Abstract: Somatic phraseological units occupy a significant place in the phraseological system of the Karakalpak language. In the works of the well-known writer Sh. Seytov, somatic phraseological units occur frequently.

Tayanish sózler: fraza, frazeologizm, somatikalıq frazeologizm, kórkem tekst, emotivlik frazeologizmler

Ключевые слова: фраза, фразеологизм, соматические фразеологизмы, литературный текст, эмотивные фразеологизмы.

Key words: Phrase, phraseological unit, somatic phraseological units, literary text, emotive phraseological units

Qaysı milletti alıp qarasaq ta, milliy tillik baylıǵı – sol millet maqtanıshı, tariyxıy aynası. Al, tildegi frazeologizmler belgili xalıqtıń salt-dástúrin, oysanasın, mádeniy ómirin, milliy dúnyatanımın kórsetetuǵın til birlikleri. Tildiń hár túrli qalıplesiw basqıshlarında júzege kelgen frazeologizmler bir neshe dáwirlerdi bastan keshiriwi menen birge, óziniń eń dáslepki, eski forması menen tásirsheńligin hám qunlılıǵın saqlaǵan. Bul arqalı frazeologizmler xalıq danalıǵın óz boyına qamtıǵan, kórkem hám hárqanday tildiń tásir salmaǵın ayrıqshalap kórsetetuǵın uǵımǵa iye ekenligi kórinedi. Millet mádeniyatınıń qaysı túri bolmasın, onda sol millettiń pútkil dúnyatanıwshılıq bolması, jaratılısı menen turmıs tirishiliginiń kelbeti saqlanǵan. Belgili bir millettiń tariyxı, mádeniyatı, ózligi, qádiriyatları, turmıslıq tájiriybelerinen xabardar etetuǵın tillik birliklerge, eń dáslep, tildegi frazeologizmler, naqıl-maqallar kiredi, sebebi bul tillik birlikler belgili bir xalıqtıń basqa xalıqlardan mentallıq ayırmashılıǵın kórsetetuǵın, salt-dástúr ózgesheliklerin de bildiretuǵın milliy turmısı, kún keshiriwi, ulıwma jasaw táriziniń aynası bolıp tabıladı.

Sh.Seytovtıń «Xalqabad» romanında frazeologizmler kóples ushırasadı. Olar mánilik bildiriliwi boyınsha túrli tematikada, háreketti de, belgini, emotivlikti de bildire aladı.

Mısalı: Seni burınnan **kóz kórgen** adam desek, arqandı júdá qamıs espesen kerek. (II tom, 206-bet)

Gápte **kóz kórgen** sózi leksika-semantikalıq usılda jasalıp, onda háreket mánisi de bar.

Biraq gáptegi ańlatatuǵın mánisine qaray is-háreketlik mániden adamnıń qásiyeti yaǵnıy belgisin bildirip, burınnan tanıs, jat emes adam degen mánini bildirip tur..

Mısalı: **Qurıǵan** jeri sol deseń-o. (II tom, 211-bet)

Qurıǵan sózi leksikalıq mánisi boyınsha **ázzi** sózi menen kontekstlik sinonim bola aladı.

Mısalda adamnıń eń ázzi belgisin, ázzi tárepi degendi ańlatıp, qanday sorawına juwap berip sóylew tilinde, ásirese ónimli.

Mısalı: Qızlar toparı bir-ekewi mıyıq tartısıp, **tis qaqqan** qızları sır berejaq emes. (II tom, 298-bet)

Mısalda, «**Tis qaqqan**» frazeologiyalıq sózden háreketlik máni ańlasılǵanı menen kelbetlik sóz shaqabına ótken. Tis qaǵıw-tisin qaǵıw-frazeologizmleri pútkilley basqa mánide, yaǵnıy tisin sındırıw mánisin berse, al tis qaqqan dizbeginde bolsa, oǵada tájiriýbeli hám sumlıǵı da bar adam, qanday da nárseniń sırtı ishley biletuǵın adamdı bildiredi.

Mısalı: Izbasqannıń adamǵa **pitpegen** shaqqanlıq, mergenlik jawızlıǵı bar, naǵız **júrek jutqan** jalmawız edi. (I tom, 5-bet)

Bul mısalda júrek jutqan-somatikalıq frazeologizmde júrek adam múshesi, ishki dene aǵzası arqalı sol adamnıń asa qanqorlıǵı názerde tutilǵan.

Pitpegen sózinde bolsa, Izbasqandı basqa ápiwayı adamlardan ayırıqshalap kórsetiw ushın jazıwshı tárepinen stillik jaqtan sheberlik penen paydalanılǵan.

Mısalı: Ele ózine kelip **jalshımaǵan** Tolıbaydıń bul gápten **astar izlegendey shaması** joq edi. (I tom, 6-bet)

Jalshımaǵan sózinde is-háreketlik mániden góre, predmettiń belgisi mánisi basım.

Mısalı: Bul ózi, ata - teginde **baylıq bolmaǵan** jigirmalaǵan jil arıda nanı **qalıńǵan** baylıqtan **mańlayı ashılǵan** bay edi. (I tom, 6-bet).

Mısalda **mańlayı ashılǵan** frazeologiyalıq sóz dizbeginde isi ońarılǵan, júrisken degen sıyaqlı máni basım. Nanı qalıńıw- frazeologizmi arqalı bardamlasıw, qurǵınlasıw, yaǵnıy adamnıń hal-jaqdayı názerde tutilǵan.

Mısalı: Jurt ilimniń hikmetine **ushıraǵan** duwayı bánt dep júrgen Izbasqandı Tolıbay bunıńday dep oylap pa?! (I tom, 8-bet).

«**Ushıraǵan**» sózi grammatikalıq tárepten qaraǵanımda ushıraw feyiline – *ǵan* kelbetlik feyil forması qosılıw arqalı adektivaciya qubılısına ótse de, awızeki sóylew tilinde bir nársenge jollıqqn adam mánisinde jazıwshı tárepinen orınlı jumsalǵan.

Mısalı: Ózi **ólgen** jer, **kewli qabarıp otırǵan** adamlardı siyasattan túńildirip alamız ba, dep qorıqtı. (I tom, 27-bet)

Mısalǵa alınǵan **ólgen** sózinde qaytıw bolǵan adamnıń úyi názerde tutılǵan, kewil sózi arqalı kelgen frazeologizmde bolsa, adamnıń emociyası, qapashılıq halatı túsiniledi, demek psixologiyalıq halatın, háreketin bildirip, gápte adam sezimi ańlatılǵan.

Mısalı: Jaqan shın júreктен jılawı, «**kelispegen** talayım» dep aytınıp jıladı. (I tom, 59-bet)

Mısalda dıqqatqa alınǵan sóz *-pe* bolımsızlıq hám *-gen* kelbetlik feyil forması arqalı kelbetliklesip kelip, ózin-ózi ǵargaw mánisi seziledi. Qaharmannıń ishki halatın ańlatıwda frazeologizmler orınlı-ornında qollanılǵan..

Mısalı: Til menen emes, qaǵaz **sóyleytuǵın** jer bolsa deydi. (I tom, 12-bet)
Mısalda «**sóyleytuǵın**» jeke stillik frazeologizm bolıp sanaladı.

Tolekeń **jın kózlenetuǵın**, sonday bir keselge ushıraptı. (I tom, 26-bet)

«**Jın kózlenetuǵın**» frazeologiyalıq dizbeginde adamnıń sırtqı kórinisi hám emociyası sheberlik penen jumsalǵan.

Ádebiyatlar

1. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкіс, Билим, 1994 .
2. Сейитов Ш. «Халқабат» романы. Нөкіс. Қарақалпақстан. 1979.